

ЗМІСТ

Розділ перший. Протокольні факти	3
Розділ другий. Артем Гайдученко наймається	16
Розділ третій. Тома Карлюга довбає ночви	24
Розділ четвертий. «Фірма існує з року 1918»	33
Розділ п'ятий. Розмова у присмерках	40
Розділ шостий. Підстрелений Чмир	47
Розділ сьомий. Легковажна зацікавленість	51
Розділ восьмий. Колюча розмова	57
Розділ дев'ятий. Чмир не розуміє... ..	69
Розділ десятий. Двоє в п'їтми	75
Розділ одинадцятий. Чого хочуть велетні	78
Розділ дванадцятий. Прогулянка Марти	83
Розділ тринадцятий. Бог зеленого чаговиння	91
Розділ чотирнадцятий. Злодій і мудрець	98
Розділ п'ятнадцятий. Тривожні настрої	102
Розділ шістнадцятий. Папери й рушниці	107
Розділ сімнадцятий. Катюга-механік вертить фільм	114
Розділ вісімнадцятий. Петля й щоденник	119
Розділ дев'ятнадцятий. Змова коло воріт	125
Розділ двадцятий. Комуна, винахід і маузер	130
Розділ двадцять перший. Карлюга неспокійний	138
Розділ двадцять другий. Розпанахані дні	144
Розділ двадцять третій. Записка на одвірку	148
Розділ двадцять четвертий. «Зачуханий анархіст...»	152
Розділ двадцять п'ятий. Марті байдуже	158
Розділ двадцять шостий. Нічні відвідини	164
Розділ двадцять сьомий. Примари	170
Розділ двадцять восьмий. Несподівана втеча	174
Розділ двадцять дев'ятий. Революція і винахід	181
Розділ тридцятий. Бездоріжна ніч	185
Розділ тридцять перший. Закляклий труп	188
Розділ тридцять другий. Замкнений Артем	193
Розділ тридцять третій. Іскра зотлілого вогнища	196
Розділ тридцять четвертий. Боязкий день	199
Розділ тридцять п'ятий. Дорога до щастя	203
Розділ тридцять шостий. Гості з лісу	206
Розділ тридцять сьомий. Два постріли	209
Розділ тридцять восьмий. Благословенні помилки... ..	214

Розділ перший. Протокольні факти

Року тисяча дев'ятсот двадцять першого, вночі під поште жовтня селяни Липового, Тартаків і Вересок з жахом побачили, як над Липівською комуною, в лісі, спалахнуло велике полум'я. Була, либонь, чи не дев'ята година, бо в селі мало хто спав, а ті, що встигли поснути, прокидалися від метушні й галасу та вибігали на вулицю, шепочучи оборонних молитов...

Палахотлива заграва кривавилася у чорному небі, як крила пекельної птиці, що злетіла на землю й мордує чиєсь нечестиве серце та викльовує сороміцькі очі...

Горіло панське добро. Огонь сушив кров і піт, виссаний з давно зотлілих у землі липовецьких, тартаківських та верещанських предків, і нащадкам не спадало й на думку гасити тую пожежу.

Тільки у представників сільської влади, як адміністративний рефлекс, постала думка гасити, але зникла без сліду по тому, як з боку комуни почулися часті вибухи, а крила пекельної птиці ледь-ледь вилискували вогнем.

Вибухи то вгавали, то геготіли ще з більшою силою, немов чортячі гармати гупали під землею, і луна зітханнями велетенських грудей переливалася в таємних нетрях соснового бору.

За півгодини останній вилиск заграви згас над чорним Муром лісу, а чортяча артилерія причаїлася в довичній підземній темряві.

Та люди не заспокоїлися, як тиша запанувала в просторах між небом і землею. У тій чорній тиші причаїлася Пекельна птиця заграви, що могла впасти на беззахисну солому стріх і пожерти политий потом врожай болота і пісків.

Цілу ніч по хатах блимали страсні свічки та лампадки. Цілу ніч жах ворухив молитви на старечих устах, а згаслі очі, прикуті на лики богів у кутку, німотно, потваринному благали захисту. Навіть зухвала молодь і та

принишкла і до ранку не спала, згадуючи таємні події, які, може, є початок невідомих ще лих та нещастя.

До комуни вночі з усіх трьох сіл так ніхто й не наважився підійти, щоб хоч поглянути, що саме сталося. Таємничий жах обгорнув і бородатих чоловіків, і безвусих хлопців, що не боялися на фронтах іти проти багнетів і куль...

На світанку закрапотів дрібний дощ, і день вплив у опаловому світлі. Люди шушукались про нічні події й значуще хитали головами, переказуючи свої полохливі думки.

Коли ж пелехаті нічні тумани відійшли від Липового й повисли білими ряднами на соснах, а день веселіше поглянув, немов розгладивши турботні зморшки на чолі, люди посходилися до збірні. На душі стало якось легше, і хоч говорилося про кару божу та про сили небесні, що не стерпіли комуни, та не було в тих словах нічної моторошності. Одчаюги хлопці відразу зголосилися піти до комуни подивитися, що там сталося, і громада схвалила цей намір. Витягши утинки й рушніці з похоронок і тримаючи зброю наготові, ватага хлопців рушила з села.

До комуни треба було пройти верстов зо три кострубатим полем, що земля на ньому була як попіл і, окрім щавлю, нічого не родила, а за тим полем дві верстви лісом, що перетятий болотистими рівчаками, які невідомо де починалися й хтозна-куди текли...

Комуна «Червона сила» містилася в колишньому маєтку пана Борзецького. Маєток був убогий, під старі часи закладений-перезакладений у банках, а тому й будівлі його не значилися ніякою архітектурою чи то багатством. Одноповерховий панський будинок з мезоніном покритим набік; довгий, як ковбаса, флігель та загнутий глаголем сарай оточували широке дворище, на якому в безладді були покидані уламки реманенту, що його не можна було застосувати в селянському господарстві. Те ж, що пасувало до селянського побуту, розпливлося, скоро-но пан Борзецький утік з маєтку.

Будинки дворища довго стояли без вікон, без дверей, аж поки не розташувалися в ньому якісь утікачі чи то з Волині, чи з Польщі — невідомо — і заснували там

під проводу агронома, Гайдученка Артема Петровича, комуну. Чи не хотіли вони, чи не встигли зайти в стосунки з місцевими селянами, а тільки не налагоджувалися якось знайомства. Та й недовірливі, мовчазні поліщуки десятою дорогою обходили комуну, як річ, видимо, не вгідну богіві, а до того ж ще й небезпечну, коли вважати на можливу зміну влади... Тільки «комунський заводило» агроном Гайдученко кілька разів заходив до селян, намагаючись ближче зазнайомитися з хазяїнами, та, бачачи приховану ворожість у холодних поглядах, покинув свої одвідини.

Хлопці вирушили з села, сподіваючись на всілякі напасті. Вітер ворухив верхів'я сосен і зойкав на вогких пісках, їм здавалося, що то в комуні ще не скінчилися нічні події, і мороз пробігав крижаними павуками по спинах, тимчасом як груди молодецькі випиналися, а з уст злітали зухвалі слова.

Коли вже наближались до комуну, руки мимоволі міцніше стискували зброю, а очі гостріше вдивлялися між дерев, а як підійшли до дворища, то побачили великі ями, вириті вибухами; але ями ті не справили на хлопців вражіння — не такі ще бачили на фронтах!

У село поверталися, заховавши зброю та виспівуючи жартівливих пісень. Справа для них була ясна — комуну спалено, а набої, що там переховувалися, під час пожежі вибухнули і подовбали землю. Та в селі вони розповідали про бачене, докидаючи свого домислу до оповіді, щоб хоч цим набути слави сміливих людей. Їхні оповідання нічого не пояснили селянам, навпаки, ще більше, аніж нічна пожежа та вибухи, напустили туману в голови.

Хлопці розповіли, що на місці маєтку вони бачили великі ями, разів удесятеро більші, ніж це там було, що дерева обгоріли не на сажень, як справді, а на цілі гони навколо маєтку, а господарський реманент не просто був розкиданий по дворищу, а майже на порох перемелений...

Трупів у дворі маєтку хлопці не знайшли, і тільки вже повертаючись назад, помітили коло дороги в кущах щось обгоріле. Чий то був труп, вони не дізналися, бо і одежа,

і тіло на ньому обгоріли, обголивши подекуди кістки. Видимо, людину було чимось обрито, чи то гасом, чи бензином, і підпалено. Обгорів і кущ, під яким лежав той труп.

Люди з страхом слухали оповідання хлопців, прикрашені фантастичними вигадками, і в головах їхніх поставали жахливі картини кари божої за людські гріхи.

Липівська подія сполошила не тільки найближчі села, а й посіяла тривогу далі, аж до самих Оболонів, що стояли на краю світу, там, де стояли непрохідні болота.

Чутки ширилися на сотні кілометрів навколо і ще далі од місця події ставали химерніші та жахливіші. Полісся наситило їх містикою, і темна фантазія деревлянських нащадків диким розгнudzаним конем топтала здоровий глузд і творила легенду про божу кару, що вогнем і громом підземним упала на липівських комунарів.

Розповідали, що на Спаса зайшов до комуні старий чоловік, вельми убогий та калічний. Одну паралізовану ногу він волік, підпираючись милицею, і пророчо-суворо дивився одним своїм видющим оком на зустрічних людей. І сива борода, і скуйовджене волосся робили його схожим на стародавнього пророка, божого вісника, що мав переказати людям про кару, уготовану за нечестиві вчинки та гріховне життя... Тільки солдатська шинеля на кощавому тілі та драна гумова калоша на здоровій нозі нагадували про сувору сучасність. Од шинелі лишилося одне рам'я та мідний гудзик з орлами, що безглуздо жовтів на одній петлиці...

Був той чоловік і в Тартаках, і в Липовому. У Липовому його нагодували, пустили переночувати й розповіли про комуну. А через якийсь час бачили люди, що той старець божий пас комунську череду на порубі. Кажуть, що наставили комунари того сірому пасти скотину, і він, як то й належить святому, смиренно справляв свій нескладний обов'язок удень, а ночами молився до сходу сонця, і сяєво мерехкотіло тоді коло його голови, як на іконах навколо святих... А як виганяв було корови на пашу або загонив до двору, то скотина слухалася його, як мала дівора матері.

Мудрі старі люди відразу зрозуміли, що то за дід оселився в комуні, та мовчали, щоб не накликати на себе гніву божого, бо не було на те віщого воління, та й язики не поверталися в роті, і слова не складались в голові для розповіді. А пас комунську череду Микола, мирлікійський чудотворець, що зійшов з неба справити грішників комунарів на путі праведні...

З чотири місяці боровся святий Микола з дияволом, в як побачив чудотворець, що ні греця з того не виходить, а ворог дедалі більшу виявляє силу, з чого сталися праведникові непереливки від диявольської сили, він ужив суворих заходів і за допомогою небесної сили запроторив комунарів живцем у пекло, а головного комунара Артема Гайдученка блискавкою спопелив за призив... Ото саме Гайдученкового трупа обгорілого липівські хлопці й бачили в кущах...

За іншою чуточкою, що була менше поширена, не Микола мирлікійський був чередником у комуні, а сам Ісус Христос, а Артем Гайдученко — не хто інший, як диявол, що прибрав людського образу, а як притисла його господня сила, спопелив він своє людське тіло і подався до пекла, захопивши з собою живцем комунарів.

Розповідали також, що упав на комуну стовп огневий, і по тому стовпі, як по бруківці, промчався на баских конях Ілля-пророк і швиргонув стонадцять громів у комуну; повертаючись назад, захопив з собою в таратайку й діда-чередника. Навколо голів і Іллі і чередника бачили мудрі старі люди сяєва, завбільшки з днища великих балій, і в діда-чередника на тому світосайному днищі значилося: ІНЦІ, точнісінько, як у липівській церкві на образі спасителя.

Бачив це чудо й церковний староста Ярема Головатий, але згодом виявилось, що всі липівчани бачили і святих, і стовп огневий, і сяєво навколо голів небесних угодників. А про напис говорила навіть неписьменна баба Никінка, що в селі Липовому була найбожественніша. Згодом самовидці чуда виявилися і у Вересках, і в Таргаках і розповідали про нього так докладно, немов те чудо було звичайною річчю хатнього побуту...

Того ж дня, як повернулися липівські хлопці й розповіли про бачене на місці комуни, Липівська сільська влада, щоб не мати халепи від начальства, сповістила волосний ревком, а через два дні приїхало і слідство.

Розташувалася слідча комісія в селі з кінною охороною на півста чоловіка і два дні з ранку до вечора шпорталася на руїнах комуни. Члени комісії ніби здивовано, ніби недовірливо хитали головами, знизували плечима, таємничо про щось шепталися, а склавши довжелезного акта та поховавши з військовою славою труп невідомого комунара, рушили собі до волості.

Таким чином чутки про липівську подію збагатилися на продовження, що тільки підтверджувало чудодійність справи. Говорили, що над слідчою комісією з хмари чувся голос громовий: «Ізидіте, окаяннії, бо й вам те саме буде!» Цьому всі вірили, бо логічно таке виникало з попередньої чудодійності всієї справи.

В акті слідчої комісії згадки про таємний голос не було, та й не на руку, видима річ, писати більшовикам про пророкування своєї загибелі...

У губерніальних «Вістях» про липівські події надруковано коротенький допис, в якому всі події пояснювалося просто й докладно, немов сам редактор був присутній при загибелі комуни.

Комуни «Червона сила» при селі Липовому розграбувала петлюрівська банда, не менше як на сто чоловіка озброєних негідників. Вони напали на комуни вночі і, зустрінуті вогнем комунарів, почали стріляти в дворище комуни з гармати. Комунари боронилися довго й завзято, та перевага була бандитів, які й захопили комуни. Одного комунара, Артема Гайдученка, чесного радянського агронома, бандити забили, а решту погнали в ліс. Загін по боротьбі з бандитизмом уже частину бандитів зловив і розстріляв на місці. Напад, як то виявила слідча комісія, вчинено за допомогою місцевих куркулів, котрих теж заарештовано. Даліше слідство в цій справі провадиться...

Чи справді за бандитами хтось ганявся, чи ні, відомо тільки, що піймати нікого не пощастило, так само як нікого й не було заарештовано...

Про цю подію скоро забули, як забували в ті часи про все, бо не було нічого такого, що б не затьмарилося у світлі революційних подій. Навіть зміну влади, що могла збурити хоч яку європейську державу, сприймалося з епічним спокоєм, і посполиті люди спокійно сперечалися про чергове число нового уряду, що заступав на той тиждень українську державність. І хоч Радянська влада лічила вже місяцями своє існування на Україні, та знищення комуні, проте, не викликало ні інтерпретації в парламенті, ні переполоху в урядових колах, бо та подія здавалася такою блідою і малозначною поруч боротьби на фронтах, що про неї й говорити не мали охоти. Тільки в паперовому шматті, що гучно іменується архівом волревкому, збереглася, певно, і по цей час копія слідчого акту, оригінал якого надіслано до центру.

В акті значилося:

1921 року, жовтня 8 дня с. Липове на Кутенічині. Ми, нижченойменовані члени комісії, з уповноваження трійки ревтрибу Кутенщини, в складі члена ревтрибу товариша Кожухова Андрія Сидоровича, командира загону для боротьби з бандитизмом, товариша Вербовця Семена Максимовича та члена Кутянського волревкому товариша Мезенчука Івана Петровича, розслідували на місці справу зруйнування комуні «Червона сила» і знайшли:

1. Усі будинки комуні «Червона сила», що містилися в колишньому маєтку колишнього поміщика Борзецького, вцент зруйновані вибухом якоїсь незвичайної сили вибухової речовини, очевидно, динаміту або піроксиліну, через що на місці дворища утворилися великі ями на сажень завглибшки. У дворищі, крім обпаленого дерева, знівеченого реманенту та хатньої меблі, як-от: стільці, горшки, відра тощо, — нічого не знайдено.

2. Якихось трупів людей та свійських тварин у дворі не знайдено, коли не рахувати роздертого надвоє поросяти та двох курей, пошматованих під час вибуху, та й то

не можна було визначити, чи живі, чи дохлі ті тварини були під час катастрофи.

3. Од вибуху все подвір'я засипано землею, і знайти будь-які сліди не пощастило ні в дворі, ні поза двором чи на дорозі, бо в ту ніч, за свідченням місцевих мешканців, ішов дощ, що не переставав і під час самого слідства.

4. На триста кроків од дворища під кущем виявлено трупа невідомої людини мужського полу. Людина, видимо, була облита якоюсь горючою речовиною й підпалена. Куц і трава поблизу обгоріли, та, не дивлячись на це, дізнатися — чий то труп, не пощастило, бо обгорів він до кісток, особливо на голові та грудях. З положення трупа, проте, видно, що людина, яка обернулася на труп, або боролася, або втікала, хоча ніяких слідів коло трупа та поблизу його не видно. Є гадка, що труп належить агрономові Артемові Гайдученкові, що водночас був і районовим агрономом, і керівником та фундатором комуні «Червона сила».

5. Виявити, хто зруйнував комуну, з розпиту місцевого населення не вдалося, бо налякані подією селяни натякають на нечисту силу, яка в Радянській республіці існувати ніяк не може.

Через це, і беручи на увагу вищезазначене, комісія, за відсутністю явних вказівок на контрреволюційність, ухвалила скласти цього акта і передати справу на розгляд трійки ревтрибу Кутенщини.

Далі були підписи членів комісії та понятих, а вгорі олівцем ніби помітка чи резолюція: «Все це гади контри Кожу...» Яку ухвалу в цій справі виніс ревтриб Кутенщини — невідомо. У справах залишилася копія папірця, що його надіслав Кутенський волревком од себе до повітревкому, такого змісту:

Село Липове, як само, так і більшість населених пунктів Республіки, не може похвалитись, що населення його складається виключно з бідняцького люду, демократично настроєного, котрий бажає, щоб правда як можна швидше запанувала б між людьми. Тільки цим і можна пояснити підлоексплуататорські операції темного

елементу, що ловить дітей пролетарської сім'ї, як рибу на вудку. Цей елемент, маючи сильну енергію в смислі нахабства, наскочив на Липівську комуну «Червона сила» і 5 вересня зруйнував її вщент, на радість елементам противного класу.

У цей сучасний момент куркуль забрав велику силу, хоч його й небагато. Забравши таку силу, він підбиває бідняцький елемент на різні злочинні діла проти свого ж класу, а незаможник, по своєму слабому політичному розвитку, згоджується з усім тим, з чим він по своєму соціальному стану зовсім не повинен був згоджуватись. Скоро так з куркульського елемента розвинувся бандитизм і заснував своє траншейне перебування в лісі, котрий з корінням треба вирвати і котрий по своєму існуванню на кожному ступні не дає провадити в життя своїх революційних завоювань Радянській владі. Куркулі по своєму соціальному стану задовольняють бандитів харчами і такою іншою потребою, а незаможники та темне бідняцьке населення, по темному політичному розвитку, допомагає їм.

Тому, хоч Кутенському волревкомові й не загрожує небезпека від бандитів, котрі свої операції роблять на півтора ста верстов на Волині, та ми, бажаючи допомогти Радянській владі та її Комуністичній партії, просимо повітревком надіслати озброєну охорону для волревкому і хутко розслідувати цю історію, бо вона має специфічний характер, і функції її вже позначились на релігійному дурмані в головах місцевого населення.

Красномовне волревкомівське звітлення старанно підшили до справ у повітревкомі і забули про нього, як і про десятки інших подібних повідомлень.

Про липівську подію автор дізнався, перебуваючи в тих місцях за продагента, і вона дуже зацікавила його. Щось було в ній тривожно-незрозуміле, якась містична плівка обволікала подію, а відомо, що все незрозуміле і таємниче найбільше притягає нашу увагу.

Та як не цікавився автор подією, як не розпитував про неї, а вона залишилася для нього загадкою, і тільки через чотири роки до його рук дістався ключ од таємниці.

Одного разу поштар приніс грубого пакунка, зашитого в сирове селянське полотно. У пакунку були різні форматом зошити, записні книжки, листи, шпартгалки, все те так дрібно списане олівцем, що розібрати без побільшувального скла не можна було, бо олівець місцями стерся й замазався.

До пакунка був прикладений лист, у якому, між іншим, писалося:

«Може, ви мене пам'ятаєте з того часу, як працювали ми разом на Кутенщині. Коли ви забули про мене, то я про вас не забув і пам'ятаю досі, що ви дуже цікавилися липівською справою комуні «Червона сила». Тоді нічого ви не могли про неї розвідати, і здавалося, що так і залишиться таємницею вся та трагічна історія, та виявилось, що це не так. Невдовзі по тому, як ви покинули наші краї, я дізнався, що один з персонажів, який брав участь у комуні, живий, але довгий час мені так і не привелося з ним побачитись. Тільки оце нещодавно на одному кооперативному з'їзді я почув його прізвище й спробував, чи він той самий, чи ні. Виявилось, що я не помилився. Він мені дуже багато розповів про долю тієї комуні і передав папери, коли дізнався, що вони можуть потрапити в руки літературної людини і перетворитися на художній твір.

З цих паперів ви, звичайно, багато не вичитаєте, — багато там плутаного й незрозумілого, але задовольнити хоч «заднім числом» свою цікавість ви можете. Наколи б вас зацікавила справа в більшому обсязі і ви задумали б щось про неї писати, рекомендую вам самовидця цих подій, що розповість вам так, як я не берусь розповісти.

Одверто кажучи, прослухавши його оповідання, у мене з'явилася думка самому сісти й писати повість як то роблять тепер багато людей з не більшими, ніж у мене, літературними даними, та скоро я опам'ятався, бо хіба, справді, шпортатись з такими речами, коли щодня до вечора голова пухне від усяких справ, а мозок обертається на пересмажену телячу котлету, що думати ніяк не може.

Людина, що передала мені ці папери, буде у вас за якийсь тиждень, і коли ви, звичайно, зацікавитесь, вона розповість усе, що знає про липівську справу.

Я був би дуже радий, коли б побачив щось написане про старі діла, та ще й такі романтичні. Читаючи, я буду втішатися, що сам я, своєю скромною персоною, хоч трохи прислужився всьому тому, що написано в книзі, а це приємно як-не-як...»

Автор листа ще довго просторікував з міркуваннями про вагу літературного твору, про липівські події та мої майбутні літературні заслуги перед революцією. Та від міркувань тих тхнуло обивательським схематизмом поглядів на мистецтво, і я зрадив, коли дочитав цю частину листа і дійшов до підпису Мезенчука, колишнього члена комісії ревтрибуналу Кутенщини, а тепер голови окрвиконкому.

Забуті діла знову стали перед мої очі, і цікавість моя до липівської справи поновилася, будучи вже застелена димкою романтичних згадок. Я з цікавістю почав переглядати надіслані папери й документи. Вони були дрібно-дрібно написані нерівним почерком, і деякі листки вже напівстерлися, а деякі підмочилися так, що атрамент розійшовся в химерні плями і заважав читати.

Я читав цілими ночами з упертістю шукача золота, що промиває тисячі тонн піску, щоб здобути кілька грамів щирого золота.

У писаннях тих було багато химерного, але що далі я читав, то фантазія виразніше малювала трагічні постаті людей революції.

Здобути якісь закінчені образи і уявлення з тих записок не можна було. Їх писала людина хоч і освічена, але для себе, без намагання подати матеріал для стороннього читача, як це ми звичайно робимо в записках, писаних ніби для себе... Деякі натяки зовсім не можна було розшифрувати, або вони мали інтимний характер нота-ток для власного вжитку.

Прочитавши, я замислився: чи варто, справді, заходжуватися коло перетворення всього цього химерного матеріалу на художній твір? Що можна повідати суспільству, крім цікавої пригоди, яких було тисячі за часів революції?

Та що далі я думав, то вагання набирали серйознішого характеру, і я облишив думку використати папери

як матеріал для роману. На біса, справді, мені матеріали про пригоди з життя, коли куди цікавіші пригоди і разом з тим імовірніші я можу вигадати?

Так хоч і відмовився писати роман на підставі матеріалів липівської події, а думка про них мене не кидала. Щось було в тих подіях і в обрисах людей характерне для епохи перших років великої революції і що далі я думав, то більше й виразніше люди тих часів почали виступати як символи соціальної значності та ваги.

Нарешті я піймав себе на придуманні й постидався цього. Навіщо придумувати? Може, саме й правильно роблять письменники, що загалом нічого не придумують і пишуть тільки те, що трапилося з ними або з їхніми знайомими та кривними.

Мої сумніви й вагання розвіяв одного вечора чоловіча, що прийшов до мене на квартиру і назвався прізвиськом, що мені нічого не говорило. Тільки коли він нагадав мені про Кутенщину й про липівську комуну, у мене з'явився інтерес до цієї людини, і я припросив прибулого до господи.

Був кінець серпня, коли дні вже коротшають, і тому незабаром довелося запалити електрику. З одчинених вікон у кімнату вривався гуркіт міста і віяло вогкою теплотою від великої української ріки.

У мене, на щастя, вечір був вільний, і я, попрохавши господиню нікого до мене не впускати, почав частувати гостя чаєм з вином.

Гість хоч і справляв вражіння суворої людини, що не полюбляє довгих розмов і трохи нітиться в колі незнайомих людей, якось одразу відчув себе вільно й розмовляв непримушено, як з давнім знайомим. Мабуть, Мезенчук добре мене порекомендував.

Спочатку я розказав своє вражіння від паперів і висловив свої вагання. Гість уважно прослухав усе і на мої слова про соціальну значність постатей сказав:

— Я довго думав над тими людьми, і тільки нещодавно мені спало на думку відшукувати їхнє класове коріння... Я й сам не знаю, чому я раніше до цього не взявся...

Та, певно, про це ніхто не думає, коли має справу з живими людьми, що весь час маячать перед очима, а ці люди були мені близькі, а деякі й залишилися мені близькі... А от коли подумав про соціальну природу, так раптом аж здивувався: кожне з них відбиває саме те оточення, з якого вийшло...

Я згадав про свої придумування та фантазування і розказав їх гостеві. Гість подивився на мене і з легенькою усмішкою відповів:

— Знаєте, у вас є нюх... Уявіть собі, що й я думав приблизно так... А втім...

Місто потроху притихало за вікном. Кроки пішохідів по асфальту, не приглушені міським шумом, ставали чіткіші, а коло лампочки в кімнаті кружляли міриади нічних комах і жуків. Гість говорив, і я тільки зрідка перебивав його запитаннями або пропозицією покуштувати вина.

І що далі говорив мій гість, то виразніша ставала картина подій і люди починали жити живим життям.

І що далі я слухав просту мову мого бесідника, то вагання зникали і події наливалися змістом, як овоч соками, визріваючи під мудрим сонцем...

Так, про це треба писати! Хай моя письменницька рука буде менш вправна, аніж мій гість у розповіді, — події й люди говорять самі за себе і урятують читача і від порожнечі авантурного оповідання, і від нудоти літературної добродітності.

Голос мого гостя щодалі набирає твердості, немов в його уяві повстають події давноминутих літ, його настрої передаються мені, і мене починають печалувати незгоди і радувати радощі героїв.

У нічній тиші за вікном цокають підкови далекого візника і лунко віддають у вогкому повітрі. І слова мого бесідника дзвенять у нічній тиші кімнати і збуджують в уяві події та картини давно пережитого...